

УДК 329(497.11)(091)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.3>

Оригинални научни рад

Момчило Суботић

Институт за политичке студије, Београд

О ВИШЕСТРАНАЧЈУ КОД СРБА -ПОЛИТИКОЛОШКО- ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ-

Сажетак

Овај чланак је писан поводом 30 година од обнављања вишепартијског система у Србији. Аутор је мишљења да је било потребно да се направи историјски преглед, тј. политиколошко-историјски пресек вишестраначја у Србији, као и у другим деловима бивше југословенске државе у којима је живео и политички деловао српски народ, у предјугословенском, југословенском и постјугословенском периоду, односно у самосталној Србији. Поред периодизације вишестраначког система у Србији-Југославији-Србији, презентовани су кључни историјски и политички моменти Срба, политичких странака и њихових вођа, преко којих су артикулисана сва важна национална, политичка и државна питања српске и југословенске државе. У раду је коришћен историјски метод, затим метод анализе и синтезе, поготово имајући у виду да се разматра дугачак историјски период: од настанка првих политичких странака у Србији – друга половина 19. века – до краја 20. века. Научни и друштвени циљ овог рада су повезани и узајамно испреплетени: циљ је да се сагледају учинци вишестраначја на српском државном и политичком простору у трајању више од једног века, и да се повуку неке паралеле у понашању и деловању српских политичара и партија у прошлости и данас.

Кључне речи: политичке странке, вође странака, Србија, Југославија, међунационални и међустранички односи, српске странке и „разбираспад“ СФРЈ – до „Дејтона“.

ПРЕДЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД Деветнаести век

Ако бисмо правили временску периодизацију политичких партија у Србији и њихово упоређивање и истицање неких сличности и разлика, те значајних историјских момената, онда бисмо вишепартијско деловање могли посматрати кроз три периода: предјугословенски, југословенски и постјугословенски.

Неспорно је да је 19. век век српског просветитељства, модернизације и европеизације, како се данас каже. Већ у време Карађорђа и Српске револуције од 1804. имамо Велику школу 1808. (Доситеја Обрадовића, Ивана Југовића), касније у Лицеј (1838), затим музеје и библиотеке, гимназије, Друштво српске словесности (1841), Велику школу (1863), Народно позориште (1869) Српско лекарско друштво и Црвени крст (1872. оснивач и председник др Владан Ђорђевић), обновљену аутокефалност Српске православне цркве (1879). Године 1882. Србија постаје краљевина, први пут од времена Немањића, на челу са краљем Миланом; затим основана је СКА (1886), Српска књижевна задруга (1902), све до Београдског универзитета (1905).

„То је време када су маленом Србијом ходали велики људи“ – како је истицао историчар Радован Самарџић. Заиста, у време Српске револуције (Леополд Ранке) у Србији су се стицали многи велики и значајни Срби. Доситеј, светски путник и интелектуалац европског формата. Пре европског путовања, Доситеј је 10 година провео у посној и убој Српској Далмацији (Радуловић 1990), затим ту је Иван Југовић, тј. Милан Савић, затим Теодор Филиповић, тј. Божидар Грујовић, а живе везе са Карађорђевим устаницима одржавао је и митрополит Стефан Стратимировић и владика новосадски Јован Јовановић и други. Ту је Вук Караџић, Јован Стерија Поповић, ту су и други интелектуалци који су се сјатили у Србију, као професори и научници. Многи који су студирали у иностранству по плану српске државе и вратили се да јој буду од користи. Ту су и Срби католици; први председник СКА био је Србин католик, Јосиф Панчић, ботаничар и зоолог, који је прешао у православље (мали број Срба се вратио у православље из других деноминација). Затим у Београду је Србин католик Матија Бан, Медо Пуцић, Лујо Војновић, (наравно и његов брат Иво Војновић је Србин католик: Драма: „Смрт Мајке Југовића“, „Лазарево васкрсење“, али он није живео и деловао у Србији), затим Јован Ђаја (1846 – 1928), један од најугледнијих новинара у Србији, посланик у Турској, др

Александар Ђаја, агроном, др Синиша Ђаја, професор фармацеутике у Београду, ђенерал Драгутин Франасовић, са Корчуле, прешао све чинове у српској војсци – до ђенерала, ађутант кнеза Милана и три пута министар војни Краљевине Србије, Ђура Хорватовић, Србин из Славоније, командант војске и министар војни у Краљевини Србији, посланик у Петрограду, итд. (Хорватовић је био православне вере).

Наравно, међу њих спадају и значајни српски политичари и државници, што је и тема овог чланка, који су постали и оснивачи првих политичких странака у Србији. Ту бисмо могли повући једну лако уочљиво државотворну вертикалу међу тим значајним именима. То су за време владавине кнеза Александра Карађорђевића (занимљиво је да је кнез Александар Карађорђевић био ађутант код кнеза Михаила до смене власти – М.С.): Тома Вучић Перишић, као прек и насилан човек био је „други кнез Милош“, и не може се сврстати у узорне српске државнике, Аврам Петронијевић, образован, светски човек води Србију кроз бурне године како на унутрашњем тако и на спољном плану – до смрти 1852. Замењује га на Влади Илија Гарашанин, министар унутрашњих послова, творац чувеног „Начертанија“. За време кнеза Александра Карађорђевића Србија је војнички помагала Српску Војводину, и ту је посебно место имао Стеван Петровић Книћанин. Гарашанин ће бити председник Министарског савета код кнеза Михаила Обреновића од 1861. до 1867, Михаило га је сменио јер се противио његовом браку са рођаком Катаринином Констатиновић, унуком газда Јевремовом (Михаило јој је написао песму: „Што се море мисли моје“). Није неважно истаћи да је Михаила напустила супруга Јулија Хуњади и отишла љубавнику. Михаило је, пак, имао ванбрачног сина Велимира (новинар „Политике“ ?) са неком Словенком, али га очигледно није признао, иначе би питање наслеђа другачије било решено. У несређеним породицама расли су и живели сви Обреновићи, поготово Милан и Александар, а среће нису имали ни са својим женама – попут Топаловића у Маратонцима. Као велику заслугу кнеза Михаила треба истакнути 1867. годину и ослобођење градова – тврђава (Београд, Смедерево, Кладово и Шабац) и протеривање Турака. Томе је свој велики допринос дао и Јован Ристић, посланик (капућехаја) у Цариграду.

Да наставимо поменућу вертикалу. Након Илије Гарашанина следи Јован Ристић, оснивач и председник Либералне странке (1881, страначко гласило *Српска застава*, чије је уредник и одличан списатељ: Живан Живановић, писац *Политичке историје Србије*, зет Аписов; оженио је Аписову старију сестру Јелену, прву у рангу

Више женске школе). Председник либерала до уједињења у прву Југославију био је Стојан Рибарац, а странка је поред интелигенције окупљала и трговце, људе од традиције, и била је изразито национална и државотворна. Ристић је био најдржавотворнији српски политичар уопште (по политичком карактеру, ставу и политичкој постојаности и родољубљу најближа му је легендарна тројка политичара из Српске Војводине: Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић). Образован, упоран, са израженим политичким и дипломатским стилем, намесник и кнезу Милану и краљу Александру Обреновићу. Један од најзначајних датума у историји модерне Србије је свакако Берлински конгрес (1878). Велики је допринос Јована Ристића, који се у кулоарима, будући да је није могао да присуствује самом конгресу, сусретао са главним креаторима на Конгресу, на којем је Србија призната као независна држава.¹

Никола Пашић, оснивач и председник Народне радикалне странке (1881 – гласило *Самоуправа*, уредник Пера Тодоровић, један од првих радикала, од којих је одбачен због покушаја да их наговори за коалицију са напредњацима, након тога – Дворски новинар – *Мале новине*). Пашић је творац парламентаризма у Србији, у својој 45 година дугој политичкој каријери у 25 мандата био је председник владе Краљевине Србије и Краљевине СХС (Генерал Сава Грујић, радикал, био је председник Владе седам пута, Чedomиљ Мијатовић био је у шест наврата, што председник, што министар разних ресора, затим др Владан Ђорђевић, па самосталци Љуба Стојановић, Љуба Давидовић, Никола Узуновић...). Радикали нису могли остати на учењу Светозара Марковића који није признавао ни веру ни породицу, а требало је ући у српско неписмено и сиромашно село.

Милан Пироћанац, председник Напредне странке (1881 – 1886), а након њега ту функцију су обављали: Милутин Гарашанин, Чedomиљ Мијатовић, Стојан Новаковић, (страначки орган „напредњака“ било је *Видело*). Странка се углавном поистовећивала са краљем Миланом. Кад су напредњаци остали без подршке краља (1896) – Гарашанин је распустио странку. Иако је важила као

¹ Овде треба „увећати“ две значајне личности: Леополда Ранкеа и Јована Ристића. Ранке је писац огромног дела; важи за највећег немачког историчара 19 века... Јован Ристић, посветио му је своју академску беседу под називом „Леополд Ранке и ослобођење Србије“ (1892). Ристић је био и Ранкеов студент, а постоји прича да је Ристић на Берлинском конгресу свог професора подсетио на давну сарадњу са Вуком Караџићем. Ристић је био шеф српске делегације, а Ранке саветник најмоћнијег човека Конгреса Ота фон Бизмарка. На том Конгресу Србија и Црна Гора су признате као независне државе, а Србија је увећана за пет округа: нишки, пиротски, врањски, лесковачки и топлички.

Дворска странка, треба рећи да је краљ Милан, као и касније краљ Александар правили разне коалиције између ове три странке, што је доводило до њихових жестоких и насилних окршаја, убиства, паљевина итд. Краљ Милан је био немилосрдан у кажњавању побуњеника, као што је било у време Тимочке буне (1883), кад је насилно с војском кренуо да узима оружје од страновника Зајечара и околине. Насилне и погибелне биле су и Тополска буна 1885, Ивањдански атентат (1899) и сл... Било је велике омразе и сукоба међу странкама. Тако су напредњаци страдали од радикалске освете када је Милан уместо њих 1887. у Владу поставио радикале – убијено је више од 140 људи, спаљено неколико стотина кућа, амбара, летине и слично. Овакви и слични изливи беса и братомржње дешавали су се више пута у наредним годинама.

Стојан (рођен као Коста, па је касније своје име посрбио) Новаковић, гласовити српски историчар и филолог, председник владе и министар у више наврата, како у владама последњих Обреновића, тако и на почетку 20. века, у владама краља Петра Карађорђевића. Ово је период парламенатрних влада, за разлику од 19. века у којем је Србија имала уставе: два Милошева: Сретењски (1835) затим тзв. турски (1838), а потом Намеснички (1869), Миланов (1888), Александров (1901), Александров (1903), али ови уставни нису досегли до парламентаризма, већ само до министарских савета и владе, а у Михаилово време до скупштине.

За разлику од данашње српске партијске сцене, где је прелазак из једне странке у другу готово нормална ствар, један председнички кандидат се на изборима појавио као симбол такве политичке праксе – као „Бели Прелетачевић“, то се, међутим, у 19. веку у периоду настанка и деловања првих политичких странака у Србији – није могло ни замислити. Партије су чврсто држале своје позиције. Треба нагласити да су питање уједињења Србије са осталим деловима српског народа: у БиХ, Војводини, делу Хрватске биле теме стално присутне у политичким плановима кнеза Михаила, Јована Ристића и Стојана Новаковића.

Двадесети век

Тек после Устава из 1901. који су напредњаци прихватили, иако је био крајње апсолутистички, а прихватио га је и већински део радикала, док се мањински део издвојио у тз. Самосталце, што је довело до поделе у редовима радикала: на радикале и самосталце. У веома турбулентним и ратним годинама, све до уједињења у

Краљевину СХС, на власти ће бити углавном радикали и самосталци, уз декоративно учешће либерала и напредњака. Иако се за ове бурне године каже да су биле „златно доба српског парламентаризма“, њих су оптерећивали и политичке прилике у околним српским земљама.

Ово је период Анексије Босне и Херцеговине од стране А/У (1908), која је изазвала велике демонстрације у Београду, да би српска влада у марту 1909. изјавила да Анексија не угрожава интересе Србије. На анексију је слично реаговала и Русија, заносећи се обећаним правом пролаза кроз мореузе Босфор и Дарданеле. Након Ријечке и Задарске резолуције (септембар 1905), у којима су хрватски представници признали Србе као нацију и одустали од својатања Босне и Херцеговине, формирана је Хрватско-српска коалиција (1906) на челу са Франом Супилом и Светозаром Прибићевићем. (Прибићевић 1999). Међутим, 1909. године у Хрватској се одвија Велеиздајнички процес – против 53 Србина, члана Српске самосталне странке, која је са Хрватском странком права чинила Хрватско-српску коалицију. Оптужени су да су сарађивали са властима Краљевине Србије у завери, са циљем уједињења Јужних Словена у заједничку државу са Србијом. Такође, паралелно је вођен тзв. Фридјунгов процес, у којем историчар и академик Царске академије наука Хајнрих Фридјунг у чланку „Аустроугарска и Србија“ оптужује четворицу неименованих чланова Коалиције, да су за своје деловање примили новац од МИП- а Краљевине Србије. Треба поменути, да су победе Србије у Балканским ратовима 1912/1913 изазвале талас одушевљења у јужнословенским крајевима под А/У, што је допринело победи Хрватско-српске коалиције на изборима 1913, која је током рата имала већину у Сабору, свакако захваљујући опортунистичкој политици њеног вођства. Богдан Медаковић био је председник Сабора током Првог светског рата, и та чињеница је имала утицаја на какав-такав опстанак Срба у Хрватској. Иначе, према сведочењу Ивана Рибара, српском народу у Хрватској била је намењена судбина покоља који су планирали франковаци са неким круговима у Бечу. Рибар каже да би се то и десило да Срба, како он наводи, није било преко 650 хиљада (Рибар 1965).

То је време оснивања Народне одбране (1808), затим „Организације Уједињење или смрт“, познатије као „Црна Рука“ (1911), којој је на челу био један од водећих завереника, Драгутин Димитријевић Апис, Начелник обавештајног одељења у Генералштабу. Гласило „Црне руке“ *Пијемонт* уређивао је Љуба Јовановић – Чупа. Апису је приписивана умешаност у Сарајевски

атентат 1914. По узору на Загребачки, вођен је и Бањалучки велеиздајнички процес (1915) против 156 Срба; ниједан Србин, члан Босанског сабора није био на слободи. Треба истаћи да су учесници мајског преврата, поред Аписа, били и пуковник Петар Мишић, пуковник Александар Машин (девер Драге Луњевице Машин), и други, као и поручник Петар Живковић, који ће касније одступити и бити оснивач тзв. „Беле руке“, а потом и Командант гарде. Аписа су у почетку подржавали и регент Александар, као и Никола Пашић. И политика и Врховна команда (војвода Путник је био наклоњен Апису) су знали за постојање „Црне руке“. Апис је обавестио Пашића о постојању и циљевима организације, а овај му је одговорио: „Ви можете радити, али бићете ухапшени када ми то будемо хтели“. Солунски процес на којем су, наводно због атентата на Александра, а у ствари због, наводне умешаности у Сарајевски атентат, ликвидирани пуковник Апис, мајор Љубомир Вуловић и Раде Малобабић. Да нису претходно погинули били би сигурно стрељани на овом суђењу и војвода Вук (потпуковник Војин Поповић) и мајор Војислав Танкосић (Турлаков 2001, 142). Овај злочин уздрмао је на дуже време српску политичку сцену, и крајње негативно деловао на српску политику (гео)политичку оријентацију. Апису и друговима судио је његов некадашњи професор у Војној академији, па блискомишљеник и завереник, потом радикалски посланик и војни експерт, пуковник Петар Мишић. Бедно, срамотно!

Никола Пашић и владајући радикали у више наврата су показали да они нису државотворна, ни национална, српска, већ југословенска странка. О томе сведоче бар три-четири кључна доказа. Први је Нишка декларација (1914), у којој Пашић и Влада за ратни циљ Србије проглашава ослобођење и уједињење Србије и Срба и неослобођене браће Словенаца и Хрвата, који то од Србије нису тражили. Напротив, били су на супротној страни фронта. Декларација је донета у време када у Церској и Колубарској бици Хрвати, уз Чехе убијају и врше покољ у Мачви и Подрињу. Дакле, уместо тзв. малог решења које је значило проширену Србију, ограничену на већински српске делове Двојне монархије, на које су га упућивали руски савезници, па и сам цар Николај Други, преко министра Сергеја Сазонова, Пашић се определио за „велико решење“, које обухватало све етнички југословенске крајеве. Очигледно да је на њега, преко Јована Цвијића и Александра Белића, његових главних саветника, снажно утицала „Штресмајер-Јагићева“ теорија о „једном троименом народу“, која ће за Хрвате и Словенце имати орочен геополитички смисао – до стварања њихових националних

држава, Хрватске и Словеније, а што је изазвало пометњу међу српским политичким партијама. Ова хрватска подметачина о „троименом“ народу нашла је своје место и у Видовданском уставу (1921) у којем је и језик назван „српско-хрватско-словеначки“, што је најобичнији фалсификат и бесмислица. Други доказ о Пашићевом државном експерименту представља оснивање Југословенског одбора (30. април 1915), када је просто ловио по иностранству хрватске и словеначке представнике за тај одбор, да према Западу демонстрира југословенску политику уједињења. Већина чланова ЈО били су чланови масонских ложа, па се и каснија Југославија, односно Краљевина СХС, може сматрати и масонским делом.

У више наврата су Пашићу, Трумбић и Супило, хрватски чланови ЈО, иначе бивши праваши, давали до знања да њих интересује само идеја самосталне и велике Хрватске. Супило је отворено говорио о супериорности Хрвата због католичке вере, и „да би до уједињења могло доћи само уколико то желе Хрвати, а да они то неће“ (Шепић 1968, 281). Трумбић, пак, је истицао да је Дрина, Сава и Дунав „санитарна линија“ или „демаркациона линија“ која дели пречанске крајеве од Србије. Управо је са руске стране долазила бојазан од католичанства будуће југословенске државе, на шта су опомињали Пашића. „Мало решење“ имало је ослонац и у понуди западних савезника. Тако долазимо до трећег доказа, а то је Лондонски споразум (26. април 1915.), који је нудио стварање територијално заокружене српске етничке територије, са пола Македоније, северном Албанијом, Босном и Херцеговином и већом облашћу Јадранског приморја у Далмацији, до рта Планке, изнад Сплита, под условом да се Србија одрекне југословенских тежњи и приступи обнови „балканског блока“. Следећи, четврти доказ Пашићевих, и Александрових југословенских амбиција, представљала је Женевска конференција (30. октобар 1918). Двадесет деветог октобра 1918. у Загребу је формирано Народно веће Државе Словенаца, Хрвата и Срба, које није признала ниједна држава, али јесте Никола Пашић, који је предводио делегацију Владе Србије на Женевској конференцији новембра 1918., у преговорима са ЈО и представницима Народног већа око уређења будуће државе. Поред Пашића са српске стране били су опозиционари Милорад Драшковић, Војислав Маринковић и Марко Трифковић, од Народног вијећа: Корошец са Чингријом и Жерјавим, и од ЈО, Трумбић, Грегорин, Душан Васиљевић, Никола Стојановић и Јован Бањанин. Донета је тзв. Женевска декларација која прихвата предлог НВ и ЈО о дуалистичком уређењу нове југословенске

државе. Женевска декларација, тј. креатори ове декларације, под иницијативом хрватских представника, стајали су под утиском Аустроугарске нагодбе из 1867. године и Декларација је изражавала оснивање државе са двојном државношћу. Остварени су Супилови и Трумбићеви идеали... „пазите нас има осам милиона, а вас само четири. То морате узети у обзир“ – истицао је Трумбић. Он је Србе из непризнате државе СХС узимао за своје. Држава би се делила на хрватски део и Србију и Црну Гору. Пашићу је ово, наводно, „спаковала“ опозиција, поготово самосталци, која је имала више разумевања за представнике Хрвата него за српске интересе.

Поменули смо државотворност првака српских војвођанских странака: Светозара Милетића, Михаила Полит Десанчића и Јаше Томића. Овом приликом само да кажемо следеће. Светотар Милетић (1826 – 1901) био је најзначајнија политичка личност међу војвођанским Србима. За његово име везана је Српска народна слободоумна странка која је основана Бечкеречким споразумом 28. јануара 1869. године (страначко гласило *Застава*). Позната је Милетићева мисао : „Јер и ми Срби смо и Срби и грађани“. Суштина Милетићеве националне мисли сводила се на ово: „Срби морају имати своју независну и уједињену државу. Док се то не оствари, Србима у Угарској неопходна је аутономија ради заштите свог националног бића“ (Попов/Микавица 1999, 232). Милетић, као и његови политички наследници Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић, видео је српску државу (са Србијом уједињене: Српска Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Стара Србија) у некој врсти федерације или конфедерације са Бугарском. Никако са Хрватском, на шта ће се под утицајем Штросмајерове идеологије југословенства, али и већине српских интелектуалаца одлучити Српска Влада почетком Првог светског рата. Наиме, и Милетић и његови наследници добро су упознали антисрпску димензију и суштину „аустро-хрватског геополитичког пројекта илирства и југословенства.“

Михаило Полит Десанчић (1833 – 1920) је из СНСС издвојио своје либерално крило и 1887. основао Српску либералну странку (страначки орган *Браник*), док је у постојећој странци у којој је остало радикално језгро оформљена Радикална странка (лист *Застава*) а странку је наставио да води Јаша Томић, који је био зет Св. Милетића. О родољубљу, здравој политичкој и националној мисли ове двојице политичких људи, сведоче следеће реченице: Либерал Полит је истицао да је право сваког народа на националну државу, сматрајући да тамо где је нација подељена на више

држава, као што је случај са Србима, законито према овом начелу, треба да дође до уједињења делова у целину и до стварања једне државе... Крајњи смисао ове идеје исказао је на скупштини у Новом Саду 1918., када је Полит закључио да је његова Српска либерална странка испунила историјски задатак и да у новој држави, Краљевини СХС, нема довољно разлога за даље деловање. Кад је у Темишвару дочекао ослободилачку српску војску Десанчићу се, уместо Српске Војводине у Хабзбуршкој монархији, „јасно указивала велика Србија“, за коју је мислио да ће дефинитивно постати највећа држава на Балкану (Микавица 2007, 428). О Јаши Томићу (1856 – 1922), овом приликом, само толико да је био један од ретких противника доктрине о „троименом народу“. Говорио је да треба прво „обући српску кошуљу“, па тек онда „југословенски капут“. Пресудно је утицао на одлуку Велике народне скупштине да се Банат, Бачка и Барања (Срем је то учино дан раније) прикључе Краљевини Србији непосредно, без посредовања Загреба (Ракић 1986).

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Прва Југославија

Питање облика државног уређења узрок сталних сукоба и пропасти прве југословенске државе. Године 1919. основана је у Сарајеву Демократска заједница – касније Демократска странка у коју су ушле самостална радикална странка, напредњачка, либерална (народна), један део радикала, део српско-хрватске коалиције, либерали из Словеније и још неке мање групе из БиХ и Далмације. Њени главни људи били су Љуба Давидовић и Светозар Прибићевић. Имала је свој лист „Демократија“, под уредништвом Владимира Ћоровића. Комунистичка партија Југославије основана 1919. На првим изборима јуна 1920. заузела је треће место са 58 посланика. Законом о заштити државе (1921) забрањен јој је рад.

Године 1919. Љуба Стојановић, вођа самосталаца и некадашњи председник Владе, основао је Републиканску странку. Њен партијски орган звао се у складу са идеолошком орјентацијом и називом странке: „Република“.

Маја 1919. основан је Усташа-Хрватски ослободилачки покрет у Грацу – један од главних оснивача били су Ивица Франк, син Јосипа Франка, шефа Чисте странке права, и Стјепан Саркотић, последњи А/У гувернер БиХ.

Новембра 1920. у Загребу су Хрвати протестовали против уједињења. Радић и његове присталице говорили су да им је нова држава наметнута. Радић је тражио „неутралну сељачку републику Хрватску“, односно да се Хрватској „по праву самоодређења“ призна пуна државност (Чулиновић 1961, 159). Српски политичари, попут Стојана Протића, почели су да удовољавају Хрватима и праве планове о федерализацији државе, на племенске аутономије. Томе се жестоко противио Светозар Прибићевић, који је стајао на становишту хрватске, штротсмајеровско-јагићевске теорије по којој су Срби, Хрвати и Словенци један народ – теорија о „троплеменом“ народу. Од доношења Видовданског устава до његовог укидања 9. јануара 1929., Народна скупштина је бирана још три пута марта 1923., фебруара 1925. и септембра 1927. године. Међутим, држава, састављена од дојучерашњих ратних непријатеља, историјски неутемељена – није имала базни консензус заснован на „вољи народа“. Године 1924. Прибићевић из Демократске странке издваја своју Самосталну демократску странку. Радић се одриче републиканизма и 1925. улази у владу; владе се мењају као на текућој траци. Као министар просвете Радић је за кратко време сменио читав низ Срба професора Универзитета у Загребу – дао их је „умирувати“. Прибићевић и Радић праве коалицију 1927. – Сељачко демократску коалицију (СДК). Тако сад Прибићевић долази на позиције Радића, и жестоко удара по централизму. Децембра 1926. умире Пашић. Краљ Александар у јануару 1929. суспендује Устав и парламентарни партијски систем, уводи лични режим и за председника Владе именује генерала Петра Живковића. Почетком септембра 1931. октроисао је нови Устав. Српске политичке странке се расипају – оне се даље деле, за разлику од хрватских које након Загребачких пунктација (1932) траже повратак на 1918. годину. Потписници ових пунктација су: В. Мачек (који је у ствари био Словенац, и у том смислу подсећао је на бискупа Антона Махница, такође Словенца, који је рекао: „Рођен сам као Словенац а умрећу као Хрват“), Ј. Предавец, Јурај Шутеј (ХСС), затим три Србина, Душан Бошковић (адвокат из Панчева), прота Душан Кеџмановић из БиХ и Сава Косановић, министар у Симовићевој влади, а после Другог светског рата Титов министар и амбасадор, иначе Теслин сестрић, Хинко Кризман, Вјаћеслав Вилдер испред СДС (Светозар Прибићевић је био интерниран), као и усташки идеолог Миле Будак. После „пунктација“ Мачек је био затворен, као и Корошец, (конфиниран на Хвару), али Мачек и из затвора изјављује да је Југославија болесник који „болује од неизлечиве болести, који

ће сигурно умрети, а та смрт ослободиће Хрватску“. У њима се тражи повратак на исходишну 1918. годину, осуђује централизам и тражи федералистичко преуређење Краљевине Југославије. Краљ Александар у низу свакојаким довијања и импровизација (1928. намеравао ја да изврши тзв. ампутацију Хрватске) 1933. оснива Југословенску националну странку (делови радикала, демократа и десно крило Словеначке народне странке. ЈНС, у чијем вођству су између осталих били: Петар Живковић, Милан Сршкић, Никола Узуновић, Богољуб Јевтић..., заснована на централизму и југословенском унитаризму, чији је циљ да развија „југословенску националну мисао“. Интересантно је мишљење Љубе Стојановића: „У Србији, пре рата, зато што су били сви Срби, није било никаквог јединственог српског фронта, већ су били подељени у политичке партије. Тако подељени дошли су у нову државу, у нади да ће се тако поделити и нови држављани. Али, преварили су се. Сем Срба, остали то нису чинили. Тако у Срба ни сад нема тог јединственог фронта, а надам се, неће га ни бити...“ (Турлаков 2001, 183). Но, није само Љуба Стојановић тако мислио и говорио.

У борби против Шестојануарског режима, федералистичким концепцијама приклањају се и Драгољуб Јовановић вођа левог крила Земљорадничке странке, као и првак Демократске странке Љуба Давидовић. Давидовић је био на становишту да се поред три културно-национална центра (Београд, Загреб, Љубљана) створи и четврта политичко-државноправна јединица, коју би сачињавали Босна и Херцеговина и Јужна Далмација (Радојевић 1994, 237). Све у свему, у Хрватској су странке не само преживеле, него и створиле снажан хрватски национални фронт који је настојао да интернационализује тзв. хрватско питање, с крајњим циљем њеног осамостаљења и стварања независне хрватске државе. За то време српске политичке странке, разбијене и обезглављене, водиле су партијске борбе уместо националне, државотворне; водиле су „политику на парче“. То се посебно манифестовало у време избора 1935. и 1938. „Србијанска опозиција“ предвођена Љубом Давидовићем – демократом и Јованом Јовановићем Пижоном – земљорадником (Савез земљорадника), отићи ће на ноге Мачеку, са молбом да буде носилац заједниче листе на изборима, које је влада Б. Јевтића расписала за 5. мај 1935. Тој опозицији придружили су се и ЈМО Мехмеда Спахе. Мачеку су понудили вођство само зато што нису могли између себе да се договоре, ко ће бити носилац листе. Дакле, једна чиста људска и морална беда, али и знак потпуног српског дебакла и националног и државног ћорскока... На

изборима је победила владина листа на челу са Б. Јевтићем, али се она није дуго задржала на власти. Мандат је припао Милану Стојадиновићу који је са делом радикалне странке, ЈМО Мехмеда Спахе и Словеначком народном странком по па Корошеца направио – Југословенску радикалну заједницу, која је заобишла ХСС и Мачека, јер Хрвати нису хтели да преговарају са непоузданим и подељеним српским странкама. Потпуно је неприхватљива уврежена формулација по којој Стојадиновић није хтео у ЈРЗ Мачекову ХСС, јер се њих двојица нису подносили. То је крајње неозбиљно. Неозбиљно је решавати тзв. хрватско питање без њихове најјаче странке – Националног покрета. Стојадиновић је у српској јавности постао омрзнут у време обнове конкордата са Ватиканом 1937., када су се десиле познате крваве литије – сукоб полиције с архијерејима и свештеницима СПЦ, што је узроковало смрт патријарха Варнаве Росића (23. јул 1937). Отуда није тешко разумети стварање Удружене опозиције од делова радикала Аце Станојевића, демократа Љубе Давидовића и земљорадника Пижона и Драгољуба Јовановића у Фаркашићу крај Загреба 1937. године. Опет је на челу листе за изборе 1938. био Мачек. Поновила се дакле ситуација са Женевске конференције (1918), кад је Трумбић, уз помоћ српске опозиције, разбијених српских политичких странака, „средио“ Пашића. Сад је Мачек, требало, са српским гласовима, да „среди“ Стојадиновића. Чиста српска класика, која је увек била спремна да због странаčkih интереса, жртвује све националне и државне интересе. Уследила је промена на челу владе и Споразум Цветковић – Мачек, који је био корак ка хрватској државној независности. Бановина Хрватска је тако устројена да је била потпуно суверена на сопственој територији, али је задржала право да се пита и консултује и у остатку Југославије, што је био главни разлог што Српски културни клуб (Слободан Јовановић, Драгослав Страњаквић, Прица и остали) није успео да од остатка територије образује Српске земље (Србија, Црна Гора, БиХ и Војводина). Споразум су између осталих сачинили и српски правници: Ђорђе Тасић, Михаило Константиновић и Михаило Илић (све професори Правног фкултета у Београду – међу Хрватима је нарочито уважаван Михаило Константиновић – његов син је Радомир Константиновић – аутор „Филозофије паланке“). Споразум је прихатио део Савеза земљорадника Драгољуба Јовановића, његово лево крило и ниједна друга српска политичка странка. Бановина је убрзо прерасла у НДХ која је учинила незапамћен покољ над српским народом. Српски политичари из СДС тзв. самосталци (Срђан Будисављевић, Сава Косановић, Јован Бањанин и други),

држали су се „хрватобојажљиво“, потпуно у сенци ХСС, нису ни помишљали да траже аутономију за Србе у Хрватској, али су зато подржавали хрватске захтеве за аутономију Војводине и Космета (неспорне српске земље) и били у сталном сукобу са СКК и његовим органом „Српским гласом“, око наводног српског хегемонизма, одбацујући залагање СКК да треба организовати самоопредељење Срба у Хрватској, сматрајући такав захтев „бесмисленим у уједињеној Југославији“ (Станишић 1999, 153).

Друга Југославија

Дошао је Други светски рат. Влада у Лондону, а потом у Каиру у сталним споровима. Формално још припадају различитим странкама. КПЈ на челу са Титом симулира борбу против окупатора, главни јој је циљ уништење српске четничке војске и Србије као државе. Споразум Тито-Шубашић, јуна 1944., један број Срба је оцењивао као репризу Цветковић-Мачековог споразумевања, а Слободан Јовановић је био мишљења да је „Черчил овакав став према Титу узео само зато да би одвојио Хрвате од Павелића, и самим тим од Немаца“. Судбина четничког Равногорског покрета Д. Михаиловића, па и судбина југословенске владе у Лондону, као и судбина српског народа је већ увелико била одређена. Под притиском Черчила, краљ Петар 12. септембра 1944 шаље апел југословенским народима да ступе у НОВ под вођством Тита. Поставља се питање где су били српски министри када је краљ Петар упутио овакав капитулантски апел, који ће за године унапред одредити судбину Србије и српског народа у целини (Ђуретић 1983, 209). Марта 1945. образована је Привремена народна влада у којој је на месту потпредседника био демократа Милан Грол, још су као чланови у влади били Шубашић, министар спољних послова и Шутеј министар финансија (ХСС), самосталци Будисављевић и Косановић, земљораднички првак Драгољуб Јовановић, и „југословени“ Гризогоно и Кумануди (Јовановић-Павловић 1993). Грол је реактивирао и страначки лист „Демократија“. Међутим, био је то само политички декор који је требало да замагли очи домаћој и иностраној јавности. Све ове странке су укинуте и велики број њихових припадника завршио је у затвору. Затворен је и члан демократа познати писац Борислав Пекић, као и земљорадник Драгољуб Јовановић, који је написао познате *Политичке успомене и Људи, људи...* из Сремско-митровачке казнионице. В. Коштуница и Коста Чавошки на ову тему су написали књигу под насловом: *Страначки плурализам или монизам: обнова и затирање послератне опозиције*.

Јосип Броз је улазећи у ослобођени Београд рекао да се нове власти у Србији имају понашати као окупатори. За разлику од краља Александра који је настојао да створи барем политички тип Југословена, и који је наводно приликом атентата рекао „Чувајте ми Југославију“, Јосип Броз се, под геслом „братства и јединства“ и борбе против „великосрпског хегемонизма“, клонио сваког југословенства, усмерен искључиво да одржи и сачува Хрватску у што већем територијалном обиму.

Није тешко закључити зашто је Јосип Броз укинуо вишестраначки политички систем. Он је доследно следио партијски и свој лични став о „великосрпској хегемонији“ која социјално и национално угњетава несрпске нације. Поступио је у складу са одлукама Петог конгреса Коминтерне (1924), које говоре о праву народа на самоопредељење и разбијање тек успостављене југословенске државе. Ове одлуке следиће и југословенски комунисти на свом Трећем (1926) и нарочито Четвртом конгресу КПЈ одржаном у Дрездену 1928, на којем се захтева разбијање Југославије кроз стварање независних држава Хрватске, Словеније, Македоније, затим Црне Горе (црногорска нација – први пут у званичним партијским документима), док би Космет био прикључен независној и уједињеној Албанији, а право на отцепљење дато је и мађарској националној мањини у северној Војводини, што је Србију сводило у преткумановске границе. Ова политика настављена је на Сплитском пленуму КПЈ (1935), да би 1940. на Петој партијској конференцији, у Загребу, Броз и КПЈ донели одлуку да се Југославија брани, и након рата конституише као федерализована држава, заснована на праву самоодређења до отцепљења. Због тога је тек крајем 1945. основана КП Србије, и том приликом је Тито осуо палбу на српске националисте и шовинисте –ни мање ни више, него због тога што Буњевце не зову Хрватима. Броз није питао Буњевце – зашто су Буњевци, а не Хрвати! Али је донео одлуку да се морају писати као Хрвати. У питању је била закулисна политика према територијалној припадности Српске Војводине. Зато је Тито, по узору на лидере ХСС Радића и Мачека, стално проблематизовао питање Војводине, дајући јој, као и КиМ, аутономију са уставним овлашћењима, док је брутално одбацио идеју о аутономији Срба у Хрватској, коју је предлагао Моша Пијаде. Осим тога, обновљени вишепартијски систем би на дневни ред поставио питање страшног покоља Срба, Јевреја и Рома у НДХ, услед чега се новонастала Хрватска као таква не би могла одржати. Показало би се да су Хрвати у огромном броју били за НДХ. За њену рахабилитацију као

ушашке државе и нацистичке савезнице, тад није било време. То ће учинити Стипе Месић осамдесетих година и Фрањо Туђман, али и многи други 1990-их година, након успостављања вишепартијског система у Хрватској. Српски комунистички кадрови су, уз часне изузетке, верно служили овој антисрпској политици.

ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Када је Југославији истекао рок геополитичке позиције „еквидистанце“ међу антагонизованом политичким блоквима Запада и Истока, Хрвати су (као и Словенци) кренули ка свом природном гекултурном цивилизацијском кругу. Уз подршку германског блока кренули су у противустановно и насилно рушење Југославије. Претходно су донели Устав и изгласали вишестраначки систем. Србија је последња одлучила да уведе вишестраначје, сматрајући да је то процес који води распаду државе. Што је и био, али истовремено то значи да Србија није била спремна на алтернативу постојећој југословенској држави. Михаило Марковић је сматрао да је вишестраначје опасно по државу. Као филозоф леве оријентације и логичар, сматрао је да се друштвени интереси могу остварити у оквиру социјалистичког савеза, тј. једнопартијског система.

Овде ћемо само набројати радове које смо објавили о политичким странкама у Србији у постјугословенском периоду, уз нека кључна објашњења, и то само о политици странака до „Дејтона“. Аутор овог чланка је написао неколико радова на ову тему: „О српском националном програму“; „Интелектуалци и српско питање 1990. године“ (У оквиру овог рада аутор је анализирао, између осталих, и ставове; Добрице Ћосића: „Српско питање је искључиво демократско питање“. Ћосић је сматрао да је заједничка држава најрационалније решење (...)) Али је нагласио: „Југославија је држава која није могла да поднесе ни рат, ни мир, ни диктатуру, ни демократију, а данас ни европски интеграциони процес.“ Михаило Марковић: „Начело националне равноправности и самоопредељења“, био је за разграничење Срба и Хрвата по принципу етничке већине, као и поделу БиХ по етничком критеријуму, Јован Рашковић: „Две српске државе; Радован Караџић: „Не тражимо нову државу“; Коста Чавошки: „Начела разграничења“). Други рад аутора овог текста из домена политичких партија је: „Српска држава у програмима политичких странака у Србији до „Дејтона“ (СПС, ДС, ДСС, СРС, СПО, Грађански савез; све ове странке, осим Грађанског савеза, који се није посебно бавио националним питањима), су у својим

програмима заговарале право на самоопредељење Срба у Хрватској и у БиХ (као конститутивног народа), и то је записано у програмима ових странака, у њиховим декларацијама као и у политичким наступима њихових лидера и водећих функционера. Међутим, након „Дејтона“ и хрватске окупације РСК, готове све ове странке, осим СРС, одустале су да бране легитимно право Срба из Крајине (Република Српска је успела да опстане и да се делимично призна њено право на самоопредељење у Дејтону). Треба да поменемо још два рада о партијама. То су: „Постдејтонско раздобље: Србија и њене политичке странке до НАТО агресије 1999. године“; и „Владавина ДОС- а: од ‘Петооктобарске револуције’ до распада коалиције 2003. године“. Као што је напред истакнуто приказани су ставови из програма политичких странака до „Дејтона“, о партијској сцени након ‘петооктобарске револуције’ и распада коалиције ДОС 2003., можете прочитати у поменутиим радовима, које ћемо навести у литератури.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ђуретић, Веселин. 2003. *Влада на беспућу. Интернационализација југословенских противречности 1941 – 1944*. Београд: Светозар Марковић.
- Јовановић, Слободан, и Коста Ст. Павловић. 1993. *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи*. Београд: СЛ СРЈ.
- Милетић, Светозар. 1999. *Сабрани списи*. ур. Чедомир Попов и Дејан Микавица. Нови Сад: Књ. I, Нови Сад.
- Микавица, Дејан. 2007. *Михаило Полит Десанчић – вођа српских либерала у Аустроугарској*. Нови Сад: Stylos.
- Прибићевић, Адам. 1999. „Хрватско-српска коалиција.“ У *Зборник о Србима у Хрватској*. Београд.
- Радојевић, Мира. 1994. *Удружена опозиција 1935 – 1939*. Београд: ИСИ.
- Рибар, Иван. 1965. *Из моје политичке сурадње (1901 – 1963)*. Загреб.
- Радуловић, Јован. 1990. *Учитељ Доситеј*. Београд: СКЗ.
- Ракић, Лазар. 1986. *Јаша Томић*. Нови Сад.
- Станишић, Михаило. 1999. *Експанзионизам Хрвата и растројство Срба*. Београд.
- Суботић, Момчило. 2004. *Право на самоопредељење и ‘југословенски експеримен’*. Прва, друга, трећа Југославија. Београд: Институт за политичке студије.

Суботић, Момчило. 2006. „Српска држава у програмима политичких странака у Србији до Дејтонског споразума.“ *Политичка ревија*, 4/2006.

Турлаков, Слободан. 2001. *Водич за Србе почетнике (1804 – 1941)*. Београд.

Čulinović, Ferdo. 1961. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb.

Šepić, Dragovan. 1968. *Hrvatska u koncepcijama Frana Supila*. Forum.

Momčilo Subotić

Institute for Political Studies, Belgrade

ABOUT MULTIPARTYISM AMONG SERBS

Resume

This article was written on the occasion of the 30th anniversary of the renewal of the multi-party system in Serbia. It was necessary to make a historical overview – a political-historical cross-section of the multi-party system in Serbia, as well as in other parts of the former Yugoslav state where the Serbian people lived and worked politically, in the pre-Yugoslav, Yugoslav and post-yugoslav periods, as well as in independent Serbia. In addition to the periodization of the multi-party system in Serbia/Yugoslavia, key historical and political moments of Serbs, political parties and their leaders were presented, through which all important national, political and state issues of the Serbian and Yugoslav state were articulated. The scientific and social goals of this paper are interrelated: the aim was to look at the effects of multi-party politics in the Serbian state and ethnic-linguistic and political space for more than a century, and to draw some parallels in the behavior of Serbian politicians and parties in the past and today.

Keywords: political parties, party leaders, Serbia, Yugoslavia, inter-party and interethnic relations, Serbian parties until “Dayton”.*

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.